

AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN DÖVRLƏŞDİRMƏ KONSEPSİYASI

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Eyni zamanda fars dilində yazılan Azərbaycan ədəbiyyatında ölkə həyatına aid mövzulara və obrazlara da yer ayrıldığı vurğulanır: “Nizami Gəncəvinin əsərlərində Bərdədən və Dərbənddən, Əfzələddin Xaqaninin Şamaxı, Təbriz və Şabrandan, Qətran Təbrizinin Ərdəbil, Gəncə, Naxçıvan, Sərab, Şadiabaddan söz açmaları bu ədəbiyyatda Azərbaycan mövzusunun, milli ruhun bədii ifadəsinin özünəməxsus yer tutduğunu əks etdirir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında böyük rəğbətlə təsvir etdiyi türk-azərbaycanlı obrazları: Nüşabə, Məhinbanu, Şirin, Fitnə, Sultan Səncərlə üz-üzə gələn Qarı surətləri, həmçinin Xarəzm və Səqlab gözəlləri dövrünə görə dəhi şairin milli mövqeyini nümayiş etdirir. Təzkirələrdə N.Gəncəvinin Azərbaycan dilində divanının olması barədə rəsmi məlumatların olması da intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında anadilli poeziyanın mövcudluğunu düşünməyə əsas verir”. İsa Həbibbəyli “Xəmsə”də türk dilinə aid sözlərin, frazeoloji birləşmələrin və aförizmlərin işlədilməsini, onun yaradıcısı olan görkəmli sənətkarın mənşə etibarilə Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu göstərdiyini, son zamanlar Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”ni fars dilinin Azərbaycan ləhcəsində yazmasına dair meydana çıxmış elmi cəhətdən əsaslandırılmış fikirlərin “XI-XII əsrlərdə ədəbi-ictimai fikirdə Azərbaycan dilinin özünəməxsus mövqeyə malik olduğunu” nümayiş etdirdiyini yazır. XI əsrdə Xətib Təbrizinin Bağdadda “Nizamiyyə” mədrəsəsində dövrünün məşhur şairi və mütəfəkkiri Əbüləla əl-Müərrinin (973-1057) yanında tələbə ikən öz həmyerlisi olan müsafir azərbaycanlı ilə ana dilində olan söhbətini (“Mən iki il idi ki, onun (Əbüləla əl-Müərrinin - İ.H.) yanında idim və şəhərimin adamlarından bu müddətdə heç kimi görməmişdim. Birdən təbrizli qardaşlarımdan bir nəfər namaz qılmaq üçün məscidə girdi. Mən onu görən kimi tanıdım və sevincimdən çox həyəcanlandım. Əbüləla soruşdu: Sənə nə olmuşdur? Dedim: İki il idi ki, şəhərimin adamlarından heç kimi görməmişdim. İndi bir qonşuma rast gəlmişəm. Dedi: Dur, onunla söhbət et. Dedim: Dərsi qurtarandan sonra. Dedi: Dur, mən səni gözləyirəm. Ayağa qalxdım və azəri dilində onunla söhbət edib, məni maraqlandıran hər şeyi ondan soruşdum. Elə ki, qayıdıb Əbüləlanın yanında oturdum, məndən soruşdu: Bu, hansı dil idi? Dedim: Azərbaycan əhalisinin dilidir. Dedi: Mən bu dili bilmirəm və söhbətinizi də başa düşmədim. Ancaq danışqlarınızın hamısını əzbərlədim. Sonra o, qonşuma etdiyimiz söhbətin hamısını artırıb-əksiltmədən olduğu kimi təkrar etdi. Mən onun başa düşmədiyini bir şeyi necə əzbərlədiyinə son dərəcə heyrləndim”) xatırlatmaqla bildirir ki, “o dövrdə Azərbaycan dilinin işlək bir dil kimi geniş dairədə başa düşüldüyünü nəzərə çarpdırır”. Xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, həmin söhbətin qısa məzmununu verməklə XI-XII əsrlərdə Azərbaycan dilinin mövqeyini bir daha diqqət mərkəzinə çəkməyi əhəmiyyətli hesab edən alim bu fikirdədir ki, bütün bunlar onu göstərir ki, renessans hadisəsi Şərq-müsləman aləmi ilə yanaşı, ölkə üzrə

milli-mənəvi dirçəlişin də oyanışına öz təsirini göstərmiş, qol-qanad vermişdir.

Yazılı ədəbiyyatın Azərbaycanda XII əsrdə özünün ən yüksək zirvəsinə çatması, Nizami Gəncəvinin (1141-1209) “Xəmsə”sinin geniş mənada “türk-müsləman dünyası ədəbiyyatının opogeyini” təşkil etməsinə bildiren İsa Həbibbəyli “Nizami Gəncəvinin zəngin yaradıcılığını nəzərə almaqla heç tərəddüd etmədən demək olar ki, ümumşərq miqyasında farsdilli poeziya üzrə rəqabət mühitində Azərbaycan birincilik qazanmış və qalib gəlmişdir. XII əsrdə formalaşmış Nizami ədəbi məktəbi ənənələri uzun əsrlər Anadoludan-Qafqaza, Orta Asiyaya və Hindistana qədər türk-müsləman dünyası ədəbiyyatının inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir”, - deyir.

Nizami Gəncəvinin Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq möhtəşəm epik dastanlar silsiləsi yaratması, “Sirlər xəzinəsi”ndəki hekayətlərdən hər birinin “dərin mənasına və ibrətamiz ictimai məzmununa görə müstəqil epik əsərlər” olması, “epik poemalarında təsvir etdiyi epoxaları və şəxsiyyətləri bütün genişliyi, imkanları və əzəməti ilə birlikdə” təqdim etməsi, “Xəmsə”yə daxil olan epik poemaları janr baxımdan, həm də mənzum romanlar adlandırılmasının heç də təsadüf olmadığı açıqlanır. Epik poemalardakı poetik vüsət, lirik həsiyə onu romandan bir qədər fərqləndirərsə də, N.Gəncəvinin əsərlərini “epik poemalar kimi möhtəşəm” görür və bununla belə, “lirika deyil, epik poema, yaxud mənzum roman XI-XII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının əsasında” dayanır.

Xaqani Şirvaninin “Mədain xərabələri”, “Töhətül-İraqeyn” poemalarında epik xüsusiyyətlər: süjet, əhvalat, təsvir-təhkiyə, obrazların ana xətti təşkil etməsi, hətta Nizami Gəncəvinin lirik şeirlərində, Məhsəti Gəncəvinin rübailərində, Xaqani Şirvaninin “Qəsidəyi-Şiniyyə”sində və “Həbsiyyə”sində müəyyən süjet əlamətlərinin mövcudluğu, Qətran Təbrizinin tarixi mənzumə janrında yazdığı əsərlərdə dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin nəzmə çəkilməsi, şərh edilməsi yalnız epik ədəbiyyatın geniş imkanları vasitəsilə mümkün olduğu, Əbül-ula Gəncəvi (XI-XII əsrlər), Fələki Şirvani (1108-1157) və Mücirəddin Beyləqaninin (1130-1194) “Qəsəmənamə”, “Andnamə” adlandırdıqları əsərlərdə tərcümeyi-hal tarixçələri və ictimai-siyasi hadisələrə münasibətin əsas motiv olduğu göstərilir. Dövrün ədəbiyyatının aparıcı istiqamətinin “epik ədəbiyyatın inkişafı ilə əlaqədar” olduğunu söyləyən İsa Həbibbəyli fikrini davam etdirərək bildirir ki, XI-XII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatını epik poemalar, yaxud mənzum romanlar dövrü ki-mi də səciyyələndirmək mümkündür. İntibahın doğurduğu dövrün vüsəti, şəxsiyyətin bütövlüyü və qüdrəti, humanizm ideyaları, ədalət motivi lirikada vəsf edilməklə həll oluna biləcək məsələlər deyildi. Geniş epik baxış və poetik vüsət intibah ədəbiyyatının ritmlərini müəyyən etmişdir. Bu dövrdə məsnəvi formasının əsas bədii ifadə vasitəsi olması epik ədəbiyyatın inkişafından irəli gəlmişdir. Bu epoxanın divan ədəbiyyatında digər janrlarla müqayisədə müəyyən təhkiyəçilik əlamətləri olan qəsidə janrında yazılmış şeirlərin əsas yer tut-

ması da ədəbi mühitdə epik ədəbiyyatın aparıcı olması ilə izah olunmalıdır. XI-XII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış şairlərin yaradıcılığında məsnəvi forması, qəsidə, mədhiyyə, həcv, rübai janrlarının aparıcı mövqə tutduğunu, İskani Zəncani, Qivami Mütərizi, Hüseyn Təbrizi, Xəttat Nizami Təbrizi, Əbülhəsən Əli Miyanəçi, Ömər Gənci, Səddəddin Məravani, İzzəddin Şirvani, Zəki Marağayi və başqalarının yaradıcılığında da əşiqanə qəzəllərlə müqayisədə məsnəvi formasında yazılmış şeirlərin daha çox olduğu, ictimai motivlərin geniş yer tutduğu qeyd edilir və bunu “intibah epoxası ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyəti” bilir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında ədalət, humanizm, dövlətçilik, bərabərlik, məsnəvi zənginlik və bütövlük, zəhmətə münasibət ideyalarına, dövrün ədəbiyyatına yeni məzmun gətirən Əfzələddin Xaqaninin (1126-1199) əsərlərində ədalət və humanizm ideyaları ilə birlikdə səslənən vətənpərvərlik və mübariz ruh”, Məhsəti Gəncəvinin (1098-1188) dərin lirika ilə fəlsəfi baxışın vəhdətini ifadə edən rübailərinin “poeziyada fərqli bir özünəməxsusluq”u, Əbül-ula Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani, Fələki Şirvani, Əkməddin Naxçıvani və başqaları saray şeiri çərçivəsində olsa da, ədəbiyyatın ictimai məzmunlu poeziyaya doğru inkişafında müəyyən rol oynaması araşdırılır. “Bütövlükdə, XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə “qızıl əsr”-“altın dövr” kimi daxil olmuşdur. Bu dövr-humanizm ideyalarının daşıyıcısı olan insanın intibahı epoxasıdır. Şərq müsləman intibahının ən böyük şadəvləri XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda yaranmışdır. Şərq memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Naxçıvaninin ucaltdığı Möminə Xatun məqbərəsi dövrün ədəbiyyatı ilə yanaşı, mədəniyyətinin də yüksək inkişafını nümayiş etdirir. Möminə Xatun məqbərəsi Azərbaycan milli memarlıq sənətinin daş “Xəmsə”si kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əcəmi memarlıq məktəbi Şərqdə mədəniyyətin inkişafında özünün dərin izlərini buraxmışdır”, - deyir.

Azərbaycan elmində XI-XII əsrlərin intibahı məsələsinə münasibətə toxunur. Mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirir: “XII əsr Azərbaycan intibahını qəbul edənlər məhz bu əsrdə Azərbaycanda şəhərlərin (Naxçıvan, Gəncə, Təbriz və s.), dövlətçiliyin (Səlcuqlar, Atabəylər, Şirvanşahlar), ticarətin (İpək yolu), mədəniyyətin (memarlıq, dulusçuluq, nəqqaşlıq, zərgərlik və s.) və ədəbiyyatın xüsusi bir inkişaf səviyyəsinə çatdığına əsaslanırlar.

Azərbaycanda XII əsrdə intibah hadisəsinin olduğunu qəbul etməyənlərin də arqumentləri vardır: “İlk növbədə ana dili məsələsi. Çünki məlum

olduğu kimi, XI-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının möhtəşəm şadəvləri fars dilində yaradılmışdır. Bu dövrdə elmi əsərlər ərəb dilində qələmə alınaraq yayılmışdır. Əslində intibah mədəniyyətinin yaranması üçün zəruri olan inteqrasiya proseslərinin genişlənməsi baxımından bədii əsərlərin və elmi traktatların ərəb-fars dillərində yazılması və yayılması da mühüm bir faktor idi”, - deyir. Azərbaycan şairlərinin fars dilində əsərlər yazmasının Şərq miqyasında mövcud olan ədəbi ənənədən irəli gəldiyini yazır. Bu fikirdədir ki, əgər XI-XII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı fars dilində yazılmasa idi, onda həmin epoxanın böyük şairləri Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Məhsəti Gəncəvi indi təsəvvür etdiyimiz səviyyədə Şərq və dünya miqyasında yüksək mövqə qazana bilməzdi.

Bununla belə bu gerçəkliyi qəbul edir ki, “buna baxmayaraq, Re-nessansın Azərbaycanı da əhatə edən ümumşərq hadisəsi olmasından və ya Azərbaycan hadisəsi kimi meydana çıxmasından asılı olmayaraq, XI-XII əsrlərdə türk-müsləman dünyasında real intibah proseslərinin yaşandığı beynəlxalq elmi fikirdə mübahisəsiz qəbul edilmiş gerçəklikdir”Hər iki halda XI-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında konkret ədəbi mərhələ təşkil edən müstəsna bir inkişaf hadisəsinin baş verdiyini görməmək mümkünlüyünü qeyd edir.

Dövrün görkəmli sənətkarlarının Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Məhsəti Gəncəvinin və digər şairlərin özünəməxsus dərin ictimai məzmunu malik olan parlaq əsərlərini və bu əsərlərdəki bəşəri ideyaları XI-XII əsrlərin Azərbaycan ədəbiyyatında ayrıca bir dövr kimi qəbul edilməsinə əsas verdiyini bildiren İsa Həbibbəyli bu fikirdədir ki, təkcə Nizami Gəncəvi kimi böyük dünya şöhrətinə malik qüdrətli sənətkarın həmin dövrdə yaşayıb-yaratması, “Xəmsə” səviyyəsində cəhanşümul poemalar çələngini yaratması da bu mərhələdən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin müstəqil bir dövrü kimi bəhs edilməsi üçün yetərlidir. XII əsri Azərbaycan ədəbiyyatının Nizami Gəncəvi epoxası da adlandırmaq olar. Bu dövr ümumşərq miqyasında da Nizami Gəncəvi epoxasıdır. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının bütövlükdə türk-müsləman dünyası ədəbiyyatının əlçatmaz zirvəsi olduğu dünyada qəbul olunan mütləq həqiqətdir. Bura onu da əlavə etmək lazımdır ki, XII əsrdə nəinki Şərq ədəbiyyatında, hətta Qərbdə və ya dünyanın hər hansı bir başqa ölkəsində Nizami Gəncəvi miqyasında möhtəşəm sənətkar yetişməmişdir.

“İsgəndərnamə” poemasının müəllifi Nizami Gəncəvini “Azərbaycan ədəbiyyatının Makedoniyalı İsgəndəri” adlandırır. Makedoniyalı İsgəndərin qılıncı ilə fəth etdiyi ölkələri Nizami Gəncəvinin ölməz əsərləri ilə ram etməsi, onun nəinki öz epoxasının, hətta özündən sonrakı dövrlərin də dünya ədəbiyyatındakı nəhəng ədəbi simalarından olması, ölməz əsərlərinin sözün böyük mənasında “dünya ədəbiyyatı hadisəsi” olması təqdir edilir.

(Davamı var)

Gülxani PƏNAH